

Makale Künyesi (Araştırma): Çetin, E. (2022). Tarihi dönem Türkçe Kur'an tercümelelerinde deyimler: Fatiha ve Bakara sureleri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 737-765.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1178991>

TARİHÎ DÖNEM TÜRKÇE KUR'AN TERCÜMELERİNDE DEYİMLER: FATİHA VE BAKARA SURELERİ

Engin ÇETİN¹

ÖZET

Bu çalışmada Türkçenin en eski Kur'an tercümelelerindeki deyimler ilk iki sure olan Fatiha ve Bakara surelerinde tespit edilerek karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir. Çalışmada TİEM 73 numarada kayıtlı olan, 1334 tarihinde istinsah edilmiş Kur'an tercümesi esas alınmış, buradaki deyimler Özbek İlimler Akademisi Kur'an tercümesi (ÖİAKT) Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesi (HKT) ve Eski Anadolu Türkçesine ait iki Kur'an tercümesiyle (EAT (Bursa), EAT (Manisa)) karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Deyimlerin tespitinde TİEM 73 numaralı Kur'an tercümesinin esas alınmasının sebebi, eldeki yazmanın tama yakın bir nüsha olmasıdır. John Rylands nüshasının baştan ve sondan eksik olması nedeniyle bu nüsha deyimleri belirlemeye esas olarak tercih edilmemiştir. Tespit edilen deyimlerin Kur'an-ı Kerim'de hangi sözün veya ibarenin karşılığı olarak kullanıldığı, bu söz veya ibarenin Kur'an-ı Kerim'in başka yerlerinde kullanılıp kullanılmadığı, kullanıldıysa Türkçe Kur'an tercümelelerinde ne şekilde karşılandı, Türkçe deyimlerin tercümenin başka yerlerinde hangi söz veya ibarenin karşılığı olarak kullanıldığı ve tespit edilen deyimlerin Tarihi Türk yazı dillerindeki durumları üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Türkçe en eski Kur'an tercümelelerinin Farsçadan çevrildiği düşünüldüğünde Farsçanın söz konusu deyimler düzeyinde tercümeyle etkisi de çalışmada akılda tutulan sorulardandır. Daha önce birçok araştırmacının değindiği, en eski Kur'an tercümelelerinin birbirlerinden veya aynı tercümeden istinsah edilmiş olabileceği düşüncesi de çalışmada deyimler açısından ele değerlendirilmiştir.

Çalışmanın sonucunda, incelenen yirmi altı deyim çöğunluğunun Türkçeye bire bir tercüme edilmekle birlikte dokuz deyim serbest çeviriyle Türkçeye aktarıldığı, bu dokuz deyim için

¹ Çukurova Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Prof. Dr. ecetin@cu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5720-9126>

bölümünün Kur'an tercümelerinden önceki ve sonraki dönem metinlerinde de tespit edildiği görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Eski Türkçe, Kur'an Tercümeleri, Çeviri Metinler, Deyimler.

IDIOMS IN HISTORICAL TURKISH QURAN TRANSLATIONS: SURAH AL-FATIHAH AND AL-BAQARAH

ABSTRACT

In this study, the idioms in the oldest translations of the Quran in Turkish have been determined in the first two surahs, which are called Al-Fatihah and Al-Baqarah. They have been examined in a comparative way. In the study, the translation of the Quran, which was copied in 1334 and registered at TİEM 73, has been taken as the basis. These idioms comparatively analyzed with the Uzbek Academy of Sciences Quran translation, translation of the Quran into Khwarazm Turkish and two Old Anatolian Turkish Quran translations which are Bursa and Manisa translations. The reason why taken as a basis of the TİEM 73 Quran translation in the determination of idioms is that the manuscript is an almost complete copy. On account of the John Rylands copy being missing from the beginning and the end, this copy has not been preferred as a basis in determining the idioms. It has been elaborated in detail on which word or phrase the identified idioms are used in the Quran, and whether this word or phrase is used elsewhere in the Quran. If it has been used, it has been evaluated what is corresponded in Turkish Quran translations. Additionally, it has been elaborated which word or phrase is used in Turkish idioms elsewhere in the translation and the status of the idioms identified in historical Turkish written languages. When considering that the oldest Turkish Quran translations have been translated from Persian, the effect of Persian on the translation of the idiom is one of the questions kept in mind in the study. The idea which many researchers have mentioned before that the oldest translations of the Quran may have been copied from each other or from the same translation, has also been evaluated in terms of idioms in the study. As a result of the study, it has been determined that the majority of the twenty-six idioms examined have been translated into Turkish by literal translation. Moreover, it has been detected that nine idioms have been translated into Turkish by free translation. It has been determined that some of these nine idioms are also seen in the texts of the period before and after the Quran translations.

Keywords: Old Turkic, Quran translations, translation texts, idioms.

GİRİŞ

Din kabulleri, yeni dinin yayılmasını kolaylaştırmak ve hızlandırmak amacıyla bu dine ait kutsal kitapların çevrilmesi sonucunu doğurmuştur. Başka topluluklarda olduğu gibi, Türk toplulukları içinde Budizm'i ve Manihaizm'i kabul eden Uygurlarla İslamiyet'i kabul eden Karahanlılar ve başka boylar arasında bu uygulamayı görmek mümkündür. İslamiyet'i kabul etmeye başlayan bir süre sonra kitleler hâlinde Müslüman olan Türkler Kur'an-ı Kerim'i dillerine çevirmek istemişler bu nedenle başlangıçta daha çok Farsça tercümelere başvurmuşlardır. Günümüzde en eski Türkçe Kur'an tercümelerinin 11. yüzyıla uzanan satır arası tercüme olduğu kabul edilmektedir.

Dinî metinlerin tercümesinin en önemli sebebi, bu metinleri farklı dil konuşurlarının anlayabileceği şekilde tercüme etmek, böylece dinin daha çabuk öğrenilip daha hızlı yayılmasını sağlamaktır. Ancak söz konusu metinler tercüme edilirken bu kutsal metinlerin muhatabına özgün metindeki içeriğiyle ulaşabilmesini sağlamak amaçlanmıştır. İşte bu amaç, tercüme sırasında dikkatli davranılması, özgün metne uygun hareket edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu durum, sözcüklerin birebir ve hatta cümlelerin özgün metnin söz dizimine uygun tercüme edilmesi şeklinde karşımıza çıkar. Bunun yanında asıl amaç olan söz konusu metinlerin tercümesinin muhataba kendi diliyle ve en anlaşılır şekilde ulaşabilmesi isteği de tercümelelerde özellikle söz kalıplarının zaman zaman tercüme dilinde aynı anlamdaki söz kalıplarıyla çevrilmesi sonucunu doğurmuştur.

Tercüme dinî metinlerin kültürü yansıtmadığı konusu her zaman tartışılmıştır. Kimi araştırmacılar bu metinlerin orijinal diline ait kültürel öğeleri yansıttığını düşünürken kimi araştırmacılar bu tercüme eserlerin çevrilen dilin konuşuruna ait öğeleri de taşıyabileceği konusunda görüş bildirmişlerdir. Dinî metinlerin yukarıda söz edilen psikolojik dokunulmazlığı göz önünde bulundurulduğunda söz konusu metinlerde yer alan toplum yaşamına, düşünüşüne dair izlerin tercümeyle başka dillere de aynıyla aktarıldığı düşünülebilir ancak, yapılan birtakım çalışmalar özellikle söz kalıplarının ve bitki adları gibi kültürü yansıtan birtakım dil öğelerinin çevirmen yazarlar aracılığıyla orijinal metinden farklılaşarak tercüme dilindeki karşılığıyla aktarıldığını göstermiştir. Özellikle Uygurca metinler bu konuda bize önemli veriler sağlamaktadır. Uygurca metinlerin bu özelliğinden hareketle İslami dönemin tercüme metinlerini de bu gözle incelemek yararlı olacaktır. Bu çalışmada, Türk ve İslam Eserleri Müzesi (TIEM) 73 numarada kayıtlı Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümesinin ilk iki suresi olan

Fatiha ve Bakara surelerindeki deyimler Arapça Kur'an-ı Kerim ve tarihî dönem Türkçe Kur'an tercümeleriyle ve aynı zamanda tarihî dönem Türkçe metinlerle karşılaştırılarak söz konusu deyimlerin Türkçe olup olmadığı, Arapça ve Farsça Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümelere etkisi, ilk tercümelerle sonraki tercümelerin bu bakımdan taşıdığı farklılıklar konusu ele alınacaktır.

Atasözleri gibi deyimlerin de toplumun olaylara ve durumlara bakış açılarını yansıttığı, toplumların düşünüş ve hareket tarzlarını ortaya koyduğu açıktır. Deyimler toplumun bütün kesimlerinin üzerinde uzlaştığı, söz birlikleridir². Bu bakımdan dil araştırmaları için olduğu gibi kültür tarihi araştırmaları için de büyük önemi vardır. Deyimlerin büyük bölümü söz konusu toplumun içinde ve uzun zaman diliminde oluşmuştur. Bir kısım deyimler ise coğrafi ve kültürel yakınlık nedeniyle başka toplumlardan alıntılanmıştır. Özellikle geçmişte, teknik ve teknolojinin bu kadar gelişmediği, toplumlar arasında ekonomik, teknolojik, kültürel vb. farklılıkların henüz uçurum hâlini almadığı dönemlerde toplumlar, yaşanan benzer olayları veya karşılaşılan benzer durumları benzer veya birbirine yakın ifadelerle karşılıyorlardı. İşte bu durum farklı topluluklar arasında etkilenme olmaksızın benzer deyimlerin üretilmesini sağlamıştır. Böylece toplumun kendisi tarafından üretilen deyimlerin bir bölümünün başka toplulukların deyimlerine benzemesi de söz konusudur.

Bu çalışmada Türkçenin en eski Kur'an tercümelerindeki deyimler TIEM 73 numarada kayıtlı Kur'an tercümesi esas alınarak karşılaştırmalı şekilde incelenecektir. Çalışmada öne çıkan amaçlar en eski Türkçe deyimlerin tespiti, bu deyimlerin çalışma kapsamında değerlendirilen Kur'an tercümelerinden önceki ve sonraki metinlerdeki varlığı, ilk Türkçe Kur'an tercümelerinin Farsça üzerinden yapıldığı bilgisi göz önünde bulundurulduğunda çalışmada tespit edilen deyimlerin Farsça ile ilgili olup olmadığının tespiti ve deyimler esas alınmak kaydıyla daha önce birçok çalışmada söz edilen Türkçe Kur'an tercümelerinin birbirlerinden istinsah edildiği ihtimalinin değerlendirilmesi olarak sıralanabilir. Doğu Türkçesine ait eski Kur'an tercümelerinin tek bir çeviriye dayandığı ve bu çevirinin nüshaları olduğu fikri İnan (1998a, s. 131; 1998b, s. 136), Togan (1960, s. 137) ve başka araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Bu

² Deyimleri konu edinen pek çok çalışmada deyim tanımı ve kapsamı tartışılmış, konuyla ilgili farklı görüşlere yer verilmiştir. Bu nedenle burada deyim tanımı ve kapsamı konularına değinilmeyecektir.

görüşe karşı çıkan araştırmacılar da bulunmakla birlikte bu konu henüz tam anlamıyla aydınlatılabilmemiş değildir³.

Çalışmanın kapsamında TİEM 73 numarada kayıtlı Kur'an tercümesi (TİEM), Kur'an tercümesi John Rylands nüshası (Rylands), Özbek İlimler Akademisi Kur'an tercümesi (ÖİAKT), Harezm Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesi (HKT), Eski Anadolu Türkçesine ait iki Kur'an tercümesi (EAT (Bursa), EAT (Manisa)) yer almaktadır. Yukarıda da söz edildiği gibi Fatiha ve Bakara surelerindeki Türkçe deyimlerin tespiti için TİEM 73 Kur'an tercümesi kullanılmıştır. Yazmanın orijinalinin ne zaman ve kim tarafından çevrildiği belli olmamakla birlikte TİEM 73 yazmasının 1333 / 1334 tarihlerinde istinsah edildiği yazmanın sonundaki ketebe kaydından anlaşılmaktadır. Yazma zaman içinde bakım görmüştür (Kök, 2004, s. 22). Yazma tama yakın bir nüshadır. Çalışmada TİEM 73 numaralı tercümenin Kök (2004) ve Ünlü (2004) tarafından hazırlanan doktora tezleri ile Ünlü (2018) tarafından hazırlanan metin yayını kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan bir diğer Kur'an tercümesi, John Rylands nüshası olarak bilinen Karahanlı Türkçesine ait Kur'an tercümesidir. Manchester'da bulunan Kur'an tercümesi Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç satırdan oluşmakta, elde on dört cildi bulan yazmanın toplam otuz cilt olduğu tahmin edilmektedir. Böylece eksik olan bu yazma 34, 38, 40, 43-45, 47-50 ve 61-65. sureleri barındırmaktadır (Ata, 2004, s. XIII-XVII). Fatiha ve Bakara sureleri bu yazmada bulunmamasına rağmen Türkçe deyimlere karşılık gelen Arapça söz veya ibarenin Kur'an-ı Kerim'in başka yerlerinde de geçiyor olması durumunda verilen Türkçe karşılık için bu nüshaya da başvurulmuştur. Çalışmada Eckmann'ın (1976) hazırladığı, yazmanın söz varlığını içeren sözlük ile Ata (2004) tarafından hazırlanan metin yayınından yararlanılmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe satırlar içeren bir başka Kur'an tercümesi de Özbek ilimler Akademisinde bulunan eksik yazmadır. Kâğıt, yazı vb. özellikleri bakımından 13. yüzyıla ait olabileceği düşünülen yazmada 2, 3, 4, 5 ve 6. sureler bulunmaktadır. Çalışmada Üşenmez (2014) tarafından hazırlanan metin yayını esas alınmıştır. Harezm Türkçesi dönemine ait Kur'an tercümesi Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Camii 2 numarada kayıtlı olan yazmadır. Eksiksiz bir nüsha olan yazmanın istinsah tarihi 1363 yılıdır (Sağol, 1993, s. XIII). Çalışma kapsamında incelenen diğer iki Kur'an tercümesi Eski Anadolu Türkçesine aittir. 1401 tarihine dayanan ve

³ Çalışmamızın odak noktası bu konu değildir. Makalede sadece deyim çevirilerinin de konuyu aydınlatmak bakımından faydalı olabileceği anlatılmıştır. Bu nedenle konu hakkında burada ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için birçok çalışmaya bakılabilir, en son çalışma Argunşah (2019) tarafından hazırlanmıştır.

eksiksiz bir Kur'an tercümesi olan yazma Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesinde kayıtlıdır. Bu tercümenin Anadolu sahasındaki en eski Kur'an tercümesi olduğu düşünülmektedir (Küçük, 2014, s. 24). Çalışmada Küçük (2014) tarafından hazırlanan metin yayınından yararlanılmıştır. Anadolu sahasına ait Kur'an tercümelerinden biri de Manisa İl Halk Kütüphanesi 931 numarada kayıtlı olan yazmadır. Eksiksiz bir (kısmen tefsirli) tercüme olan yazmanın 15. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir (Karabacak, 1994, s. XV). Çalışmada Karabacak (1994) tarafından hazırlanan metin yayını incelenmiştir.

1. İNCELEME

Ş 1. yoldın az- “yoldan çıkmak, sapmak” (Fatiha / 7) krş. *köni yolka köndüz-*

Kur'an-ı Kerim	وَلَا الضَّالِّينَ “(ve) o sapmışların”
TİEM 73	yoldın azmış
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	-
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	azga[n]lardan
EAT (Bursa)	azgunlardan
EAT (Manisa)	-

Arapça ضللا “kaybolmak, sapmak” (Çanga 2016, 313-314) sözüne dayanan ifade Türkçede *yoldın az-* olarak karşılık bulmuştur. Arapça sözcük *En'am* suresinin 77. ayetinde de الضَّالِّينَ şeklinde geçmiştir. Bu ifade TİEM 73'te (6/77) *yolsuz*, HKT'de *azgun*, BKT'de ve MKT'de *azmış*, sözcüğüyle karşılanmıştır. Rylands nüshasında söz konusu ayet yer almamaktadır. Arapça sözcük, bünyesinde “yol” ifadesi barındırmaz. Bu bakımdan sözcüğün her iki yerde TİEM 73'te *yol* sözcüğüyle karşılanmış olması göz önüne alındığında Harezmi Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi tercümelerindeki *az-* fiilinden türeyen *azgan* ve *azgun* sözcüklerinin bire bir çeviriler olduğu söylenebilir.

Yoldın az- deyiimi Orhon ve Uygur dönemi metinlerinde tespit edilmemiş olsa da *Altun Yaruk*'taki *sansarlıg taloy ügüz içinde tegziñgeyler nirvanlıg intun kıdıgdaki yoldın iragaylar* (AYAyazlı 665) cümlesindeki *yoldın ıra-* deyiimi yakın anlamlı deyimdir ve burada Budizm'in yolundan uzaklaşmak, İslami muhite ait eserlerde de İslam'ın yolundan sapmak kastedilmiştir. *Yoldın az-* deyiimi, *Kutadgu*

Bilig'de hem *yoldın az-* (5282) şeklinde hem de *yolda az-* (3089, 5691, 6540) ve *yol az-* (677, 5313) olarak tespit edilmiştir. Hem Budizm'de hem de semavi bir din olan İslamiyet'te dinin bakış açısı, dine uygun davranış ve düşünceler “yol” veya “doğru yol” olarak görülmüştür. Bunun bir sonucu olarak Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde *yol, köni yol, tüz yol; yavız yol, yavlak yol* sözlerine sıklıkla rastlanır. Din bir “yol, gidiş” olarak görülmüş, bu durum metinlere *yolka kir-, yolka kön-, köni yolka bar-, köni yolka kir-, köni yolka kön-, köni yolka köndür-, köni yolka köndüz-; yoldın çık-, yolda az-, yoldın azıt-* olarak yansımıştır. Zamanla bu deyim sadece dinî bakış açısını değil, aynı zamanda günlük hayatta ahlaki ve gelenek görenekle ilgili bakış açısını da yansıttığı görülmektedir. Arapça sözcük “yol” anlamı barındırmasa da önceki cümlelere atıfla bu anlamı içermektedir.

§ 2. köni yolka köndüz- “doğru yola sevk etmek” (Bakara / 2) krş. *yoldın az-*

Kur'an-ı Kerim	هُدًى “hidayetir”
TİEM 73	köni yolka köndüzmek
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	-
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	köndürtmek
EAT (Bursa)	dogru yol göstericidir
EAT (Manisa)	hidāyetdür

Arapça هدى sözcüğü “tarif etmek, yol göstermek, hidayet vermek, (doğru yoldan) ayırmamak” anlamlarını taşımaktadır (Çanga 2016, s. 533). Sözcük Kur'an-ı Kerim'de sıklıkla tekrarlanmıştır. Yukarıda da söz edildiği gibi, sözcüğün aslında “yol” anlamı söz konusu değildir ancak TİEM 73'te ve Eski Anadolu Türkçesine ait Bursa İl Halk Kütüphanesinde bulunan Kur'an tercümesinde sırasıyla *köni yol* ve *doğru yol* ibareleriyle karşılanmıştır. HKT'deki *köndürt-* “doğrultmak” fiili ile ve Eski Anadolu Türkçesine ait 1401 tarihli Kur'an tercümesinde ise Arapça sözcük doğrudan kullanılmıştır. Rylands nüshasında Bakara suresi yer almadığından deyim burada yer almaz ancak eserde Kur'an-ı Kerim'in farklı yerlerindeki kullanımlarına paralel şekilde Arapça *hidāye'* ve Farsça *rāh numūden* (Nahl 16/37) ile *rāh-ı rast dāden* (Nahl 16/93) sözlerinin karşılığı olarak *yolka köndür-* yapısı kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 785).

Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilen *köni yolça ilt-* (AYÇetin VII); Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülen *yol körküt-* yapıları deyim ile aynı anlam alanına giren birleşik yapılarıdır.

§ 3. (namaznı) ağakın kıl- “(namazı) ayakta kılmak, dosdoğru kılmak” (Bakara / 3; 43, 83, 110, 177, 229, 230)

Kur'an-ı Kerim	وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ (namazı)“ve dürüst kılarlar (namazı)”
TİEM 73	(takı) ağakın kılarlar (namāznı)
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	kılıŋ (namāznı)
Harezm T. (Hekimoğlu) Nüshası	(takı) peyveste kılarlar (namāznı)
EAT	(dahı) durgururlar (namazı)
EAT (Esra Karabacak)	(dahı) namaz durgururlar

Ayetteki *وَيُقِيمُونَ* sözü esasen “ikame ederler” (Çanga, 2016, s. 417) anlamındadır ve قوم “kalkmak, durmak” sözüne dayanır. Kur'an-ı Kerim'deki *ve yukümüne 's-salate الصَّلَاةَ وَيُقِيمُونَ* sözü tercümede aslına uygun olarak *takı ağakın kılarlar namāznı* şeklinde çevrilmiştir. Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi Arapça sözcüğe karşılık olarak *ağakın kıl-* deymi kullanılmıştır. TİEM 73'te Bakara suresinin 43, 83, 110 ayetlerinde de geçen deyim bu üç ayette *وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ* ibaresinde *وَأَقِيمُوا*; 177. ayette ise *وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ* ibaresinde *وَأَقَامُوا* sözlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Bakara suresinin 229 ve 230. ayetlerinde de üç kez tespit edilen *ağakın kıl-* deymi bu iki ayette yine Arapça aynı köke giden *يُقِيمُوا* karşılığında kullanılmıştır ve burada “ayakta tutmak, gözetmek, korumak” anlamlarını taşımaktadır. Deyime karşılık gelen ibare HKT'de (*namāznı*) *peyveste kıl-* şeklinde tercüme edilmiştir. HKT'de Bakara suresinin diğer ayetlerinde de çoğunlukla (*namāznı*) *peyveste kıl-* yapısının tercih edildiği görülür (83 ve 110. ayetler). Bunun yanında *namāz kıl-* (177. ayet) ve *ikāmet kıl-* (229 ve 230. ayetler) sözlerine de rastlanır. Harezm Türkçesindeki *peyveste* sözcüğünden hareketle Arapça yapının süreklilikle ilgili görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Eski Anadolu Türkçesindeki *durgur-* fiillerinin de süreklilik ifade ettiği düşünülebilir. Özbek İlimler Akademisi Kur'an tercümesinde Bakara suresinin 3. ayeti, bu ayetin Farsça ve Türkçe tercümesi yer almazken aynı suresinin 43. ve 177. ayetlerinde yukarıda söz edilen ibare *namāz kıl-*, 110. ayette *peyveste namāz kıl-*, 229. Ve 230. ayetlerde ise *ikāmet kıl-* şeklinde tercüme edilmiştir. *ağakın kıl-* deyiminin Rylands nüshasında farklı surelerde Arapça *ikāme'* ve *қыям*, Farsça *be-pāy dāšten* ve *be-pāy kerden*

sözlerinin karşılığı olarak kullanıldığı görülür (Ata, 2004, s. 201). ÖİAKT'de de Bakara suresinin 229. ayetinde Arapça *ikāme'* ve Farsça *pāy dāden* sözünün karşılığı olarak *aḍakın kıl-* yerine *ikāmet kıl-* yapısının kullanıldığı görülür (Üşenmez, 2014, s. 684).

§ 4. tamga ur- “damga vurmak, mühürlemek” (Bakara / 7)

Kur'an-ı Kerim	﴿حَتَمَ﴾“mühürlemiştir (Allah)”
TİEM 73	tamga urdı (Taḥrî)
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	-
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	müḥr urdı (Taḥrî)
EAT (Bursa)	müḥr urdı (Taḥrî ta'ālā)
EAT (Manisa)	(Taḥrî ta'ālā) hatm eyledi

TİEM 73'te *tamga urdı taḥrî köşülleri üze* cümlesinde tespit edilen *tamga ur-* şeklinde yer alan deyim Arapçada “bitirmek; mühürlemek” anlamındaki حَتَمَ sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Türkçe *tamga ur-* deyimini ilk olarak Kutadgu Bilig'de (2902) tespit edilmiştir. Bunun yanında eserde aynı anlamda *tamgala-* sözüne de rastlanır. Türkçe *tamga ur-* deyiminin Farsça *müḥr zeden* (Steingass, 1963, s. 1353) deyiminden kopyalanmış olabileceğini düşünmek mümkündür. İslamiyet'in etkisiyle artan Türkçe-Farsça dil ilişkileri ve ilk Kur'an tercümelerinin Farsçadan çevrildiği bilgisi bu kanıyı güçlendirir ancak bununla ilgili kesin bir yargıya varmak zordur. Rylands nüshasında ilgili bölüm bulunmamakla birlikte Nahıl 16/108. ayette Arapça *tab'* ve Farsça *müḥr kerden* sözüne karşılık *tamga ur-* deyiminin kullanıldığı tespit edilmiştir (Ata, 2004, s. 644). Uygur Türkçesinde tespit edilen *tamgaka entür-* (Şen, 2016, s. 177) deyimini de “tamamlamak” anlamındadır. Deyimin “tamamlamak” anlamı “bir yazıyı kaleme aldıktan sonra damga vurarak işlemi bitirmek, yazma işini tamamlamak” anlamından gelişmiş olmalıdır. “Kapatmak” anlamının ortaya çıkışı da yine buraya dayanır.

§ 5. başları tezigin- “başları dönme, ne yapacağını şaşırma” (Bakara / 15)

Kur'an-ı Kerim	﴿يَعْضِبُونَ﴾“bocalarken”
TİEM 73	başları teziginip
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	-

Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	mütehayyir bolurlar
EAT (Bursa)	hayran olurlar
EAT (Manisa)	hayran olurlar

TİEM 73'te *başları tezgin-* deyimiyile karşılanan Bakara suresinin 15. ayetindeki Arapça بَعَثُونَ sözü "bocalamak" (Çanga, 2016, s. 353) anlamındadır. Arapça sözcük Kur'an ı Kerim'de yedi kez tespit edilmiştir: 6/110, 7/186, 10/11, 15/72, 23/75, 27/4. Bu yedi kullanımdan altısı TİEM 73'te *başları tezgin-* deyimiyile karşılanırken sadece Neml suresinin 4. ayetinde Arapça söze *anlar közsüzler* şeklinde bir karşılık verilmiştir. Rylands nüshasında *başı tezgin-* deyimiyi bir kez geçmiştir. Deyim, A'râf 7/186. ayetteki Arapça *'ameh* ve Farsça *sergerdân şoden* sözlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 252). Türkçe *baş(lar)ı tezgin-* deyimiyi *Kutadgu Bilig*'de ve *Divânü Lügâti't-Türk*'te tespit edilmiştir. *Tarama Sözlüğü*'ndeki *baş ceğzin- ~çeğzin- ~çığzin-* yapısı da "başı dönmek" anlamındadır ve eldeki örneklerden bu yapının daha çok somut bir anlam içerdiği anlaşılmaktadır.

§ 6. vakt ur- "zaman vurmak, (bir şeyin) zamanına karar vermek" (Bakara / 51)

Kur'an-ı Kerim	وَعَدْنَا "vade verdik"
TİEM 73	vakt urdımız
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	va'de kılıştuk
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	va'de kılıştuk
EAT (Bursa)	va'de eyledük
EAT (Manisa)	va'de eyledük

Arapça وعد "söz vermek" fiilinin türeviyi olan *va'dnâ* وَعَدْنَا "vaatte bulunmak, sözleşmek" (Çanga, 2016, s. 554-555) karşılığındadır. Arapça sözcük A'râf suresinin 142. ayetinde de tespit edilmiş, bu söz TİEM 73'te *vakt koğuş-* "karşılıklı zaman vermek, karşılıklı olarak zamanına karar vermek" şeklinde çevrilmiştir. Türkçe *vakt ur-* veya *vakt koğuş-* deyimlerinde dikkat çeken, Arapça *va'd* sözünün doğrudan kullanılmak yerine yine Arapça *vakt* "zaman" sözüyle karşılanmış olmasıdır. Tarihî dönem Kur'an tercümelelerinin tamamında ise Kur'an'da geçen Arapça *va'd* sözü kullanılmıştır. Rylands nüshasında da *vakt ur-* deyimiyi kullanılmazken *va'de kul-*

yapısı çokça geçer (Ata, 2004, s. 731-732). Rylands ve Özbek İlimler Akademisi nüshalarında *va'de kıl-* burada olduğu gibi Arapça *va'd*, Farsça *nüvid dâden ve bim kerde şoden* sözlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 732; Üşenmez, 2016, s. 659). TİEM 73'teki bu farklı tercihin nedeni her iki ayette de zamana vurgu yapılmış olmasıdır. Nitekim Bakara suresinin 2. ayetinde “Hani, biz Mûsâ ile kırk gece için sözleşmiştik”; A'râf suresinin 142. ayetinde ise “Mûsâ'ya otuz gece süre belirledik” cümleleri yer almaktadır. TİEM 73'te *vakt ur-*, *vakt urul-*, *üd ur-*, *vakt atal-*, *vakt atan-* vb. *vakt* sözüyle kurulan birleşik fiillerin çokluğu dikkat çekicidir. Yine aynı eserde *va'de kıl-*, *üd va'de kıl-*, *va'de bër-* yapıları tespit edilmiştir.

§ 7. teñdin keç- / teñde keç- “dengeyi geçmek, haddi aşmak”
(Bakara / 61, 85, 190, 194, 229, 231)

Bakara suresinin 85. ayetindeki بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ “kötülükte ve düşmanlıkta” ibaresi TİEM 73'te *yazuk birle teñde keçmek birle karşılanırken* Harezmi Türkçesi Kur'an tercümesinde *yazuk birle takı zulm kulmak birle* şeklinde karşılanmıştır. Eski Anadolu Türkçesi Kur'an tercümelerinde ise bu ibarenin *yazuklar işlemek bile zulüm bile tuşmanlık bile* ve *yazuklar işlemek bile zulm bile düşmanlık bile* sözleriyle karşılandığı görülür.

Kur'an-ı Kerim	كَانُوا يَغْتَدُونَ “aşırı gidiyorlardı”
TİEM 73	teñdin keçer erdiler
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	erdiler haddin keçerler
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	erdiler haddin keçerler
EAT (Bursa)	zulm étidilerdi
EAT (Manisa)	zulm eylediler

Türkçe *teñdin keç-* deyimini Arapça يَغْتَدُونَ “(haddi) aşmak; zulmetmek, hakka tecavüz etmek” (Çanga, 2016, 335) ile (كَانُوا) “olmak, (burada) idiler” (Çanga, 2016, 449) sözcüklerinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Arapça يَغْتَدُونَ sözcüğü Kur'an-ı Kerim'de toplamda üç kez tespit edilmiştir. Sözcüğün geriye kalan iki yerde TİEM 73'te *haddin keç-* (3/112, 5/78) ile karşılandığı görülür. *Teñdin keç- / teñde keç-* deyimini TİEM 73'te ve Rylands nüshasında tespit edilmiştir. Deyim, Rylands nüshasında Arapça *isrâf* ve *tefrit*, Farsça *güzâfgâri kerdin* ve *güzâfgâri* sözlerinin karşılığı olarak kullanıldığı görülür (Ata, 2004, s. 669). Rylands nüshasında dokuz kez tespit edilen *teñde keç-* deyimini TİEM 73 nüshasında *teñdin keç-* (üç kez:

9/10, 39/53, 40/28); *teyde keç-* (bir kez: 28/28); *haddin keç-* (bir kez: 3/17); *hadda keç-* (bir kez: 50/25); *muşda keç-* (bir kez: 16/115); *artak işlig (bol-)* (bir kez: 43/5) ve *taksir kıl-* (bir kez: 12/80) birleşik yapılarıyla karşılanmıştır. Bakara suresinin 61. ayetindeki Arapça söz ÖİAKT'de ve HKT'de *haddin keç-* şeklinde karşılanmıştır. Bakara suresinin yukarıda söz edilen diğer ayetlerinde ÖİAKT ve HKT'de birbiriyle aynı şekilde *haddin keç-* (190, 229) ve *zulm kıl-* (85⁴, 194, 231) birleşik fiilleriyle karşılanmıştır. Sonraki dönem ve sahalarda *tenşin keç-* / *teyde keç-* deyimine rastlanmasa da Harezmi ve Memlük Kıpçak sahası eserlerinde *haddin keç-* ve *haddin keçür-* deyimlerine rastlanır (Tokay, 2019, 217-218)

§ 8. örtüglüg bol- “kapalı olmak, karışık olmak” (Bakara / 70)

Kur'an-ı Kerim	كَارِشًا عَلَيْنَا “karışık geldi bize”
TİEM 73	örtüglüg boldı bizin üze
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	ohşaş boldı ya ‘ni örtüglüg boldı bizin üze
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	ohşaş boldı bizin üze
EAT (Bursa)	müteşâbih oldılar bizim üstümüze
EAT (Manisa)	bizim üstümüze müteşâbih oldı

Bakara suresinin 68-70. ayetlerinde Hz. Musa'nın kavminin Hz. Musa'dan rabbine dua ederek bahsedilen sığırın vasıflarını açıklamasını istemeleri ve bunun üzerine Hz. Musa'nın verdiği cevaplardan tatmin olmayan kavminin sığırlar birbirine benzediği için ayırt etmenin zorluğu nedeniyle Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesindeki *ohşaş bol-* yapısı Arapça *teşâbih* sözünün bire bir Türkçe karşılığıdır. Nitekim Eski Anadolu Türkçesi Kur'an tercümelelerinde de aynı köke dayanan *müteşâbih* sözcüğü tercih edilmiştir. Arapça كَارِشًا sözcüğü Kur'an-ı Kerim'de *Âl-i İmran* suresinin 7. ayetinde de tespit edilmiş, TİEM 73'te sözcük için *ohşaş-* karşılığı verilmiştir. Türkçe *örtüglüg bol-* deyimini Memlük Kıpçak Türkçesi eserlerinden *İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin* ve *Kitâbü'l-Ef'âl*'de tespit edilmiştir (Tokay, 2019, s. 354).

⁴ ÖİAKT'de Bakara suresinin 85. ayeti bulunmadığı için söz konusu ifadeye de rastlanmaz.

§ 9. (köñül) katıg bol- “(gönlü) katılaşmak, vicdanımı yitirmek”
(Bakara / 74)

Kur'an-ı Kerim	كَاتِلَا۟سْتُمْ كَلْبَلَرِنِيزْ “katılaştı kalpleriniz”
TİEM 73	katıg boldı köñlüñizler
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	katıg boldı köñülleriniñiz
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	katıg boldı köñülleriniñiz
EAT (Bursa)	katı oldı yürekleriñüz
EAT (Manisa)	katı oldı yürekleriñüz

Deyimin anahtar sözcüğü olan Arapça كَاتِلَا۟سْتُمْ “katılaşmak” fiili Kur'an-ı Kerim'de burası dışında iki kez daha kullanılmıştır. Arapça sözcük TİEM 73'teki *En'âm* suresinin 43. ve *Hadîd* suresinin 16. Ayetlerinde *kat(t)ı karardı (köñülleri)* şeklinde çevrilmiştir. Deyim, Arapça كَاتِلَا۟سْتُمْ كَلْبَلَرِنِيزْ “kalpleri katılaşmak” deyiminin bire bir karşılığı olan çeviri bir unsur olarak görölse de Türkçede Uygur metinlerinden beri *katıg köñül*, *katıg kınıg köñül*, *bek katıg köñül*, *katkı köñül*, *köñüli kattıg*, *köñüllü katkı* vb. (şen, 2017, s. 118, 129) şekilleriyle varlığını sürdürmektedir. Rylands nüshasında aynı köke dayanan Arapça *kâsiyeti kalb / kulüb*, *Farsça saht şevende-i dil / hâ* sözlerinin karşılığı olarak *katıg köñüllüđ* yapısı kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 427). Deyim ÖİAKT'deki Bakara 2/74'te Farsça *saht şoden* sözüne karşılık olarak verilmiştir (Üşenmez, 2016, s. 406). Uygur metinlerinde tespit edilen bu deyimlerin bazıları da Çinceden bire bir tercüme edilmiştir. Buradan hareketle birbiriyle coğrafî ve kültürel yakınlığı olmayan topluluklarda “vicdansız olmak, duyarsız kalmak” ifadesinin “kalp” ve “katı; katılaşmak” sözcükleriyle karşılığı görölmektedir. Deyim, Uygur Türkçesi metinlerinin yanı sıra Karahanlı Türkçesi metinlerinde (KB 5713, 6484), Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde tespit edilmiş (Tokay, 2019, 261, 280), günümüzde Türkiye Türkçesinde ve diğer bazı Türk dillerinde varlığını sürdürmektedir.

§ 10. 'ahd kıy- “sözünü kıymak, sözünden dönme” (Bakara / 80)

Kur'an-ı Kerim	أَسْلَا۟سْتُمْ كَلْبَلَرِنِيزْ “Asla caymaz Allah sözünden”
TİEM 73	'ahd kıymas hilâf kılmaz tañrı 'ahdiñe
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	-

Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	hîlâf kılmağay tañrı 'ahdini
EAT (Bursa)	tañrı ta'ala va'desine hîlâf eylemez
EAT (Manisa)	tañrı ta'ala va'desine hîlâf eylemez

Kur'an-ı Kerim'deki يُخَلِّفَ sözü “yerine getirmemek, dönmek, ifa etmemek” (Çanga, 2016, s. 186) anlamında kullanılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de Âl-i 'İmran 3/9'da, Ra'd 13/31'de, Hacc 22/47'de, Rûm 30/6'da ve Zümer 39/20'de altı kez geçen sözcük TIEM 73'te her zaman va'deka / va 'delarka / va 'desiye hîlâf kılma-, ÖİAKT'de Âl-i 'İmran 3/9'da⁵ va'dege hîlâf kılma-, HKT'de va'dege / va 'desiye / va 'desini hîlâf kılma- ve EAT (Manisa) Kur'an tercümesinde va'deye / va 'desine hîlâf eyleme- şeklinde karşılanmıştır. TIEM 73 ve HKT'de Kur'an-ı Kerim'deki dizilime eş değer şekilde tercüme edilen yapı diğer tercümelere Türkçe söz dizimiyle verilmiştir. TIEM 73 ve Hekimoğlu Kur'an tercümelerinde yine aslına uygun olarak Arapça 'ahd sözünün kullanıldığı görülür.

§ 11. bütünlük al- “eksiksiz almak, kesin söz almak” (Bakara 63, 83, 84)

Kur'an-ı Kerim	أَخَذْنَا مِيثَاقَ “söz aldık”
TIEM 73	aldımız bütünlükünüzü
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	alduk 'ahdiñizni
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	alduk 'ahdini
EAT (Bursa)	'ahdini alduk
EAT (Manisa)	'ahdini alduk

Arapça أَخَذْنَا مِيثَاقَ ibaresi “söz almak” anlamındadır. İbare Kur'an-ı Kerim'de 6 kez tespit edilmiştir (Bakara 2/63, 83, 84, 93; Maide 5/14, 70). Bu altı kullanım TIEM 73 Kur'an tercümesinde her zaman bütünlük al- deyiimiyle karşılanmıştır. Rylands nüshasında Bakara suresi bulunmamakla birlikte deyiimi oluşturan bütünlük “yemin, and, söz” sözcüğü bütünlük bër- yapısında karşımıza çıkar. Buradaki bütünlük sözü Arapça mevşik ve mîşāk, Farsça üstüvâr sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 303). ÖİAKT'de Bakara suresinin 63. ayetinde (Bakara suresinin 83 ve 84. ayetleri ÖİAKT'de

⁵ Kur'an-ı Kerim'de sözcüğün geçtiği diğer sure ve ayetler ÖİAKT yazmasında bulunmamaktadır.

bulunmamaktadır.) ve Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesinde her zaman 'ahd al- ibaresiyle karşılanan Arapça ifade EAT Manisa Kur'an tercümesinde de 'ahd al- şeklindedir.

§ 12. yüz evür- "yüz çevirmek, ilgisiz davranmak" (Bakara / 83)

Kur'an-ı Kerim	مُغْرَضُونَ "dönüyorsunuz"
TİEM 73	yüz evrügümler
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	-
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	yüz evürgenler
EAT (Bursa)	yüz dönderüp
EAT (Manisa)	i'râz eyledüñüz

Buradaki kullanıma benzer şekilde Bakara suresinin 64. ve 83. ayetlerinde *evrül-* fiili de *yüz evür-* fiili ile eş değer olarak kullanılmıştır. *evrül-* fiili hem 64. hem de 83 ayette تَوَلَّيْتُمْ sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Harezmi Türkçesi nüshasında ise her iki ayette söz konusu Arapça yapının karşılığı olarak *yüz evür-* deyimini kullanılmıştır. 83. ayetteki مَغْرَضُونَ sözünün karşılığı ise yukarıda görüldüğü gibi TİEM'de *yüz evrügümler*, Harezmi Türkçesi Kur'an tercümesinde ise *yüz evürgenler* olarak yer almıştır. Bakara suresinin 115. ayetinde yer alan تَوَلَّوْا ile 149. ve 150. ayetlerindeki قَوْلٍ وَجْهَكَ sözleri TİEM 73'te *yüz evür-* olarak karşılanmakla birlikte burada temel anlam söz konusudur ve fiilin anlamı "yönünü çevirmek"tir. Bu ibare Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesinde sırasıyla *evrül-* ve *yüz evür-*; EAT'de sırasıyla *yüz çevür-*, *yüz dönder-* (94. Baş, 96 baş) ve *teveccüh eyle-* ve *yüz dönder-* olarak yer almıştır.

§ 13. arka bəriş- "karşılıklı arka vermek, yardımlaşmak" (Bakara / 85)

Kur'an-ı Kerim	تَطَاهَرُونَ "yardımlaşıyorsunuz"
TİEM 73	arka bərişür siler
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	-
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	yâri bərişür siz
EAT (Bursa)	zâhir olursız
EAT (Manisa)	zâhir olursız

Arapça تَطَاهَرُونَ sözü الظهر “arka, sırt, geri” söz ile kökteştir ve burada “birbirinden yardım almak, birbirine kuvvet vermek, yardımlaşmak” (Çanga, 2016, 328b) anlamında kullanılmıştır. Buradan hareketle TIEM 73’te geçen *arka bəriş-* deyiminin doğrudan tercüme olduğu görülmektedir. Harezmi Türkçesi Hekimoğlu nüshasında Arapça aslından farklı olarak Farsça “yardım” anlamındaki *yārī* sözü tercih edilirken Eski Anadolu Türkçesine ait iki tercümede de yine kökteş *zāhir* sözü kullanılmıştır. Rylands nüshasında *yārī bër-* deyimini Farsça *yārī dāden* ibaresinin karşılığı olarak kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 756). Benzer kullanım ÖİAKT’de de tespit edilmiştir (Üşenmez, 2014, s. 694). *Arka bër-* deyimini Eski Türkçe metinlerde karşımıza çıkmakla birlikte buradakinden farklı olarak Uygur metinlerinde *bo köñülke arka bërser pardakça bolup ...* örneğindeki gibi “önem vermemek, sırt çevirmek; *Kutadgu Bilig*’den alınan *tiren arka bërme yağıka bolup ...* örneğindeki gibi “sırtını dönmek, arkasını dönüp kaçmak” (Şen, 2017, s. 71) anlamlarını taşımaktadır. Deyim, Türkiye Türkçesinde de Arapçadaki gibi “arka çıkmak, desteklemek” anlamında kullanılmaktadır.

§ 14. (‘ahd) arkur(a) at- “sözünden dönmek, sözünü tutmamak”
(Bakara / 100, 101)

Kur’an-ı Kerim	نَبَذَهُ “atmak, sırtlarının arkasına fırlatmak; hiçe saymak” (Çanga 497a)
TIEM 73	(‘ahd) arkur(a) at(t)ı
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	arkalarının artında bırak-
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	(‘ahdni) bıraktı
EAT (Bursa)	(andu) sındurur
EAT (Manisa)	(‘ahdı) bozar (andı) sındurur

Arapça “atmak, sırtlarının arkasına fırlatmak; hiçe saymak” (Çanga, 497a) anlamındaki نَبَذَهُ sözü TIEM 73 Kur’an tercümesinde bire bir çeviriyle karşılanmıştır. Diğer tercümelelerde ise daha uzak çeviri dikkat çeker. Örneğin söz konusu ibare ÖİAKT’de 100. ayetin yazmada eksik olarak yer alması nedeniyle okunamazken 101. ayette *arkalarının artında bırak-* şeklinde karşılanmıştır. 100. ayet HKT’de *ahdni bırak-*, 101. ayette ise *artuğa arkalarının bırak-* olarak karşılanmıştır. Türkçe *arkura* sözü ile ilgili olarak Kök, sözcüğün bu şekilde tarihî Türk yazı dillerinde tespit edilmiş olmamakla birlikte *arkuçı* ve *arkuru* şekillerinin sözcükle kesin olarak ilgili olduğunu; Kırgızcadaki *arkı*, Anadolu ağzlarındaki *arkırı* ve Türkiye

Türkçesindeki *aykırı* sözcüklerinin de aynı kökten geldiğini belirtmiştir (Kök, 2004, s. 11 (10. dipnot)).

Deyimin kurucuları olan *arka* ve *at-* sözcükleri Harezmi Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*'de *arkaka at-* şeklinde ve "önemsememek" anlamında tespit edilmiştir (Tokay, 2015, s. 394)

§ 15. dost tutma- "dost tutmamak, arzu etmemek, onaylamamak"
(Bakara / 105)

Kur'an-ı Kerim	مَا يُوَدُّ "arzu etmezler"
TİEM 73	dost tutmaz anlar
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	dost tutmas anlar
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	dost tutmas anlar
EAT (Bursa)	istemez anlar
EAT (Manisa)	sevmezler istemezler

Kur'an-ı Kerim'deki *يُوَدُّ* sözü "sevmek, arzu etmek" anlamındadır (Çanga, 2016, s. 546). Nitekim sözcük, *Hicr* suresinin 2. ayetinde de geçmektedir ve TİEM 73'te sözcüğe *sever* karşılığı verilmiştir. Sözcük Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesinde *arzülayur* (Sağol, 1993, s. 140). şeklinde karşılanmıştır. *Dost tut-* deyiimi TİEM 73'te *Āl-i 'İmrān 3/69*'da *وَدَّتْ* sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Arapça sözcük temel olarak "sevmek, muhabbet etmek; temenni etmek, istemek" anlamındadır (Çanga, 2016, s. 546). Harezmi Türkçesi Hekimoğlu Kur'an tercümesinde de ilgili ayette aynı karşılık bulunur: *dost tut-* (Sağol, 1993, s. 32). Arapça *وَدَّتْ* sözü ve türevleri Kur'an-ı Kerim'in değişik yerlerinde kullanılmış, TİEM 73 ve HKT'de *sev-*, *arzüla-* fiilleriyle karşılanmıştır (bk. Bakara 2/109; *Āl-i 'İmrān 3/69* vb.). Rylands nüshasında birçok yerde geçen *dost tut-* deyiimi, Arapça *tevelli* ve buradaki *يُوَدُّ* sözü ile de aynı köke dayanan *mevedder*; Farsça *döst dāšten* ve *hod giriften* sözlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 321).

§ 16. boyun bér- "boyun eğmek, teslim olmak, müslüman olmak"
(Bakara / 116, 128, 132, 133, 136, 208) *krş.* **boyun sü-**

Kur'an-ı Kerim	لَهُ قَانِتُونَ "(ona) boyun eğmiştir"
TİEM 73	(a)nar) boyun bérigililer ol
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	(a)na) boyun sügenler

Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	(aşa) boyun sügenler
EAT (Bursa)	(anın) kullarıdır
EAT (Manisa)	halkı mülkidür

Arapça مُسْلِمُونَ sözü temel olarak “Müslüman olanlar, teslim olanlar” anlamındadır ve bu söz Kur'an-ı Kerim’de sıklıkla tekrarlanmıştır. Arapça sözcük TİEM 73’te Bakara suresinin yukarıda sıralanan ayetlerinde olduğu gibi *boyun bër-* (Maide 5/111, Enbiya 21/108, Neml 27/81, Rüm 30/53, Cinn 72/14) ve *boyun sü-* (Âl-i İmran 3/52, 64, 80, 84, 102, Hüd 11/14, ‘Ankebut 29/45) birleşik yapılarına dayanan ibarelerle karşılanmıştır. Bakara suresinin farklı ayetlerinde yer alan Arapça ibare ÖİAKT’de ve HKT’de çoğunlukla *boyun sü-* (116, 132, 133, 136, 208) ve bir kez de *hâlis kıl-* (128) şeklinde tercüme edilmiştir. Rylands nüshasında da geçen *boyun bër-* deyimini, Arapça *ita’at* sözcüğü söz konusu olduğunda Farsça *fermân burden*; Arapça *islâm* sözcüğü söz konusu olduğunda ise Farsça *gerden dâden* sözünün karşılığı olarak kullanılmıştır (Ata, 2004, s. 293). Buradaki Arapça ibareye EAT dönemine ait her iki tercümede de *müslümân* karşılığı verilmiştir.

Boyun bër- deyimini yakın anlamlıları *boyun sü-*, *boyun sün-* gibi Harezmi ve Kıpçak Türkçesi eserlerinde de tespit edilmiştir. Deyimin Farsça benzeri Burhan-ı Katı’da *gerden nihâden* “boyun koymak” şeklinde kaydedilmiştir (s. 276).

§ 17. boyun sü- “boyun eğmek, teslim olmak, müslüman olmak”
(Bakara / 131, 285) *kry. boyun bër-*

Kur'an-ı Kerim	مُسْلِمًا ve اسْلَمْتُ “Müslüman ol!” ve “Müslüman oldum”
TİEM 73	boyun sügül / boyun südüm
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	boyun sügül / boyun südüm
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	boyun sügül / boyun südüm
EAT (Bursa)	müslümân ol / müslümân oldum
EAT (Manisa)	müslümân ol / müslümân oldum

§ 18. urun kılın- “seslenmek, adını anmak; (burada) kesilmek, boğazlanmak” (Bakara / 173)

Kur'an-ı Kerim	وَمَا أَهْلَ (ve bir de) kesilen”
----------------	-----------------------------------

TİEM 73	(ol nekni kim) urun kılındı
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	(takı ol nerseni kim) ün kılındı
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	(takı ol nirseni kim) ün kılındı
EAT (Bursa)	(dahı anı kim) bogazlandı
EAT (Manisa)	(Allah adı zikr olmasa özge adı bile) bogazlagan

TİEM 73 yazmasında aşağıdaki resimde görüldüğü gibi yazılmış olan deyim, HKT'de *ün kılın-* şeklinde karşılanmıştır. Metnin bağlamına uygun şekilde anlamlandırılacak *urun* sözcüğü tarihî ve çağdaş Türk dillerinde tespit edilememiştir. Buradan hareketle HKT'deki *ün* şekli ile de bağlantı kurularak sözcüğün ince sıradan *ürün* şeklinde olması gerektiği, yapının *ür ün* şeklinde iki sözcükten oluştuğu düşünülebilir ancak iki sözcükten oluşma ihtimali yazım nedeniyle uygun görünmemektedir.

TİEM 73 20r/4 (Ünlü, 2018/ V., s. 39)

Yenmek üzere kesilen hayvanların Allah'ın adı anılarak kesilmesi, bir işe Allah'ın adıyla başlanması iyilik, güzellik ve bolluk beklentisine işaret etmektedir. Benzer şekilde bugün Anadolu ağzlarında kullanılan *mısmıl* “iyi, güzel; uygun; çok; eksiksiz vb.” (DS IX, s. 3190-3191) benzer anlayışa dayanmaktadır ve Arapça *bismillahirrahmanirrahim* sözüne dayanır.

Deyim Türkçede aslen “seslenmek, adını anmak” anlamında olmakla birlikte burada “Allah'tan başkasının adını anarak kesil-” anlamında kullanılmıştır.

§ 19. elig tegür(me)- “el değirmek, yaklaşmak; cinsel ilişkiye girmek” (Bakara / 187, 236, 237)

Kur'an-ı Kerim	وَلَا تَبَايَسُوا هُنَّ “(ve) cinsel ilişkide bulunmayın (onlarla)”
TİEM 73	elig tegürmençler (kuñcuylarka)
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	mübāşeret kılmaç

Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	mübâşeret kılmağ
EAT (Bursa)	mübâşeret eylemenüz
EAT (Manisa)	mübâşeret eylemenüz

Deyim, Kur'an-ı Kerim'deki بَاشَرَ sözüne dayanır. Sözcük aslen “dokunmak, temas etmek” anlamındadır ve mecazen “cinsel ilişkiye girmek” anlamı kazanmıştır. İbare, görüldüğü gibi TİEM 73'te temel anlamına yakın bir çeviriyle Türkçeye tercüme edilmiştir. ÖİAKT'de ve HKT'de ise Kur'an-ı Kerim'deki Arapça sözcüğün türevi ile *mübâşeret kıl-* şeklinde karşılanmıştır. Benzer şekilde Eski Anadolu Türkçesi Kur'an tecümelelerinde de aynı köke dayanan *mübâşeret* sözcüğünün tercih edildiği görülür. Arapça ibare ÖİAKT'de ve HKT'de surenin 236. ayetinde *cimâ' kıl-* ve 237. ayetinde *vatıy kıl-* şeklinde karşılanmıştır.

Eliğ / eliğ tegür- deymi “dokunmak; zarar vermek” anlamlarında Harezmi Türkçesi eserlerinden Nehcü'l-Ferâdis ve Kısasü'l-Enbiyâ'da tespit edilmiştir (Tokay, 2015, s. 197).

§ 20. yolda yüzül-“yolda kalmak” (Bakara / 215)

Kur'an-ı Kerim	وَإِنَّ الْمُبِينَ (ve) yolda kalmışlar”
TİEM 73	çığaylarka yolda yüzülmüş
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	(takı) yol eriğe
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	(takı) yol eriğe
EAT (Bursa)	(dağı) müsâfirlere
EAT (Manisa)	(dağı) müsâfirlere

Yolda yüzül- deyimindeki *yüzül-* fiili ile ilgili olarak a) fiilin *yüz-* “deriyi yüzmek, soy-” fiilinin edilgen biçimi olduğu; b) *buz-* fiilinin edilgen şekli olan *buzul-* yapısının yazmada *be* yerine yanlış anlamayla iki nokta ile *ye* şeklinde gösterildiği ve c) fiilin *üz-* “kırmak, kesmek” fiilinden *y-* türemesiyle oluşmuş *yüz-* fiilinin edilgen biçimi olduğu düşünülebilir. *Yüzül-* fiilinin Eski Türkçe tespit edilmemiş olması ve burada mecaz anlamın söz konusu olması bu ihtimali azaltmaktadır. Sözcük *Mukaddimetü'l-Edeb*'de “yüzülmek, derisi soyulmak” (Yüce, 1993, s. 214) anlamında kullanılmış olmakla birlikte *yüzül-* fiilinin metin bağlamında burada olması gereken “soyulmak, hırsızlığa maruz kalmak” anlamı tarihî ve günümüz Türk

dillerinde tespit edilememiştir. Deyimin kurucu fiiliyle ilgili bir başka ihtimal de fiilin *buzul-* şeklinde olabileceğidir. Bu düşüncüyü kuvvetlendirecek bir kullanım Tevbe suresinin 60. ayetinde Bakara suresinin 215. ayetindeki gibi Arapça *ابْنِ السَّبِيلِ* “yol oğlanı” ibaresinden hemen önce *yolda buzul-* yapısının kullanılmasıdır. *buzul-* fiilinin bağlama anlam bakımından da uyması bu ihtimali artırsa da yazmada sözcüğün ilk harfi açıkça *ye* olarak görülmektedir. İhtimaller içinde en ağır basanı TİEM 73 yazmasındaki *yüzül-* fiilinin *üzül-* fiilinden *y-* türemesiyle ortaya çıkmış olabileceği düşüncesidir. Nitekim bu türemenin daha sık görüldüğü *dar-düz* ünlülü *ıgla- ~ yıgla, il- ~ yil-* (Tekin, 2003, s. 308), *işen ~ yişen* gibi örnekler yanında *ürüñ ~ yürüñ, ün- ~ yün-* (Tekin, 2003, s. 308) *üt ~ yüt* gibi dar-yuvarlak ünlülü sözcüklerde de *y-* türemesinin görülmesi bu ihtimali kuvvetlendirir.

TİEM 73 25v/9 (Ünlü, 2018-V., s. 50)

Türkçe *yol* “yol” ve *üzül-* “kırılmak; tükenmek” sözcüklerinden oluştuğu düşünülebilir. Burada *yolda yüzülmüş* olarak karşılanan ibare, Tevbe suresinin (9) 60. ayetinde aynı şekilde *ابْنِ السَّبِيلِ* “yol oğlanı” şeklinde geçmiş ve bu ibare TİEM 73’te bire bir çeviriyle *yol oğlanı* olarak karşılanmıştır (Kök, 2004, s. 139; Ünlü, 2017-II, s. 22). Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi HKT’de (Bakara 2/215) Arapça ifade TİEM 73’teki *yol oğlanı* ifadesine benzer şekilde *yol eri* olarak karşılanmıştır.

§ 21. yoksuz bol- “boşa gitmek” (Bakara / 217)

Kur'an-ı Kerim	حَيْطُتٌ “boşa gitmiştir.”
TİEM 73	yoksuz boldı
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	bâtil boldı
Harezm T. (Hekimoğlu) Nüshası	bâtil boldı
EAT (Bursa)	bâtil oldı
EAT (Manisa)	bâtil oldı

Türkçede yokluk bildiren bir sözcük olan *yok* sözüne yine bir yokluk bildiren *+slz* yapısının eklenmesiyle oluşan *yoksuz* sözcüğü

Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren tespit edilmiştir. *Yoksuz* sözcüğü Uygur Türkçesi metinlerinde daha çok *kurug* ile birlikte *yoksuz kurug* ikilemesi kurmuştur. Sözcük TIEM 73'te 3 kez kullanılmıştır. Buradaki *yoksuz bol-* deyimini dışındaki kullanımlardan biri *yoksuzlarka* şeklindedir ve وَالْمَسْكِينِ “ve miskinlere”; diğer kullanım ise yine Tevbe suresinin 120. ayetindedir. Burada Kur'an-ı Kerim'deki (لَا يُضَيِّعُ) “zayi etmek” ibaresi TIEM 73'te kısa açıklamayla *zāyi' kılmas ya'ni yoksuz kılmas* şeklinde tercüme edilmiştir. Bakara suresinin 217. ayetindeki حَيْطُثُ “boşa çıkmak, neticesiz olmak” (Çanga, 2016, s. 145) sözüne karşılık olarak kullanılmıştır.

§ 22. *elgi keş* “eli geniş, hâli vakti yerinde” (Bakara / 236)

Kur'an-ı Kerim	عَلَى الْمَوْبِعِ “varlıklı olan”
TIEM 73	<i>elgi keş</i>
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	kênliklig üze
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	kênliklig üze
EAT (Bursa)	baylar üstüne kadarınca
EAT (Manisa)	baylar ismine kadarınca

Kur'an-ı Kerim'deki عَلَى الْمَوْبِعِ sözü kelime kelime “genişlik üzerine, genişlikle” anlamına gelmektedir ve *elig* sözcüğünü gerektirecek bir durum söz konusu değildir ancak ibare TIEM 73'te *elgi keş* şeklinde karşılanmıştır. Nitekim çalışmamız kapsamındaki diğer tercümelelerde, özellikle HKT'de Kur'an-ı Kerim'e daha yakın bir çeviri söz konusudur. *El* kavramı mevcut olan maddi ve manevi değerleri (zenginlik, güç vb.) karşılamada kullanılmasının yanı sıra *almak* ve *vermek* eylemleriyle de ilişkili olduğu için *cömertlik*, *cimrilik*, *tutumluluk* gibi özellikleri karşılamada da kullanılmıştır. TIEM 73'te geçen *elig üste-*, *elgi uzun*, *elgi üstey bol-* vb. deyimler bunlara örnek olarak verilebilir. Kutadgu Bilig'de birçok kez kullanılan *elgi keş* deyimini “cömert” (Şen, 2016, s. 97) anlamındadır. Kur'an-ı Kerim'deki ibarede yer alan عَلَى edatının pek çok Kur'an tercümesinde *üze* veya *üst* (*üstüne*) sözcükleriyle karşılanırken EAT (Manisa) Kur'an tercümesinde *ism* (*ismine*) sözü ile karşılanması anlamca uygun değildir. Yazmadaki *üstüne* sözcüğü Karabacak'ın eserinde yanlış olarak *ismine* şeklinde okunmuştur.

§ 23. *elgi tar* “eli dar, ekonomik sıkıntı çeken” (Bakara / 236)

Kur'an-ı Kerim	وَعَلَى الْمُقْتَرِ “(ve) yoksul olan”
TİEM 73	<i>elgi tar</i>
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	(takı) darlık üzere
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	(takı) tarlık üzere
EAT (Bursa)	fakîrlere üstüne kadarınca
EAT (Manisa)	fakîrlere üstüne kadarınca

Kur'an-ı Kerim'deki وَعَلَى الْمُقْتَرِ “ve darlık üzerine, darda olan” *elgi ken* deyimine benzer şekilde *elig* sözcüğüyle çevrilmiştir. Bu bakımdan diğer tercümelelerde, özellikle HKT'de Kur'an-ı Kerim'e daha yakın bir çeviri söz konusudur.

Yukarıda incelenen *elgi ken* deyimine benzer şekilde *elgi tar* deyimini de hem eldeki yokluğu, yoksunluğu hem de *el ile vermemeyi* ifade için kullanılmıştır. Varlığı ve cömertliği *el* kavramıyla ifade eden deyim sayısının yokluğu ve vermemeyi anlatan deyim sayısından daha az olması ilginç bir durum olarak karşımıza çıkar. *Elgi berk, elgi berkligi, elgi kurug, elig tarlık, elgi taru-, elig tüg- vb.* bu durumları ifade eden deyimlere örnektir (Şen, 2016, s. 97-100).

§ 24. *köz yum-* “gözü kapalı, duraksamadan, güven içinde”
(Bakara / 267)

Kur'an-ı Kerim	إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهَا “göz yummadan”
TİEM 73	(meger kim) köz yumsa siler (anıñ içinde)
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	(meger kim) köz yumsañız (anıñ içinde)
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	(meger kim) köz yumsañız (anıñ içinde)
EAT (Bursa)	göz yummagıla
EAT (Manisa)	göz yumup

Kur'an-ı Kerim'de bir kez burada geçen إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهَا “göz yummadan” ibaresi, incelenen Türkçe tercümelelerin tamamında bire bir çeviriyle *köz yum-* şeklinde karşılanmıştır. Ayette “gözünüz kapalı olarak sizin almayacağınız nesnelere başkasına vermeyin.” denilmektedir. Buradan hareketle ibarenin gerçek anlamından uzaklaşarak mecaz anlam kazandığı, deyimleştiği görülmektedir.

Temel organlardan biri olan gözün görme duyusunu karşılamanın yanında tebensüm, mutluluk, korku, kızgınlık vb. birçok duyguyu da yansıtır olması hem Türk dili hem de başka diller açısından bu organ adının birçok deyimle konu olmasına sebep olmuştur. *Köz yum-deyimi* buradaki “güvenmek” anlamı dışında tarihî Türk yazı dillerinde “hatalarını görmezden gelmek; kısa sürede gerçekleşmek; uyumak; ölmek; günahlardan sakınmak” anlamlarında da kullanılmıştır (Şen, 2016, s. 144; Tokay, 2015, s. 311-312). Deyimin buradaki “güvenmek” anlamı Türkiye Türkçesinde *gözü kapalı al-deyiminde* yaşamaktadır.

§ 25. ayırt kemişme- “ayırmamak, ayırım yapmamak” (Bakara / 285)

Kur'an-ı Kerim	لَا تُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ “(hiçbirini) ayırmayız.”
TİEM 73	ayırt kemişmez miz
John Rylands Nüshası	-
Özbek İlimler Akademisi Nüshası	ayırt kemişmez miz
Harezmi T. (Hekimoğlu) Nüshası	ayırt kemişmez miz
EAT (Bursa)	ayırılmaz biz
EAT (Manisa)	ayırılmaz biz

İlk olarak Uygur dönemi metinlerinde *adurt* ve *adurt* (ED, s. 64; Wilkens, 2020, s. 11, 15) olarak karşılaşılan *ayırt* “ayırt, fark” sözcüğü ile ilk olarak yine Uygur dönemi metinlerinde karşılaşılan, daha önceki metinlerde rastlanmayan *kemiş-* “atmak, fırlatmak, dışarı boşaltmak; kabullenmek” (ED, 724; Wilkens, 2020, s. 355) fiilinden oluşmuştur. Deyim Kur'an-ı Kerim'deki لَا تُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ sözünün karşılığıdır. Arapça ibare aslen Eski Anadolu Türkçesi Kur'an tercümelerinde bire bir çevrilmiştir. *Kemiş-* fiili *Divanu Lugati't-Türk*'te de birçok yerde kullanılmış, fiile Arapça *taraha* “atmak, fırlatmak”; *itrah*, *hamala* ve *karra* karşılığı verilmiştir (CTD III, s. 79; Kaçalın, 2019, s. 244). *Kemiş-* fiili TİEM 73 Kur'an tercümesinde Arapça sözcüklere karşılık olarak kullanılmıştır. *Ayırt kemiş-* deyimini ise tercümede sadece bir kez kullanılmıştır. HKT'de ise *ayırt kemiş-* deyimini 6 kez kullanılmıştır. TİEM 73 Kur'an tercümesinde ise HKT'deki *ayırt kemiş-* deyimini yerine çoğu zaman *adur-* (adırlık bol-, Bakara 2/53; *adurtmak küni*, Enfâl 8/41; *adurtmak*, Mürselât 77/4; *adurtgan seçgen*, Târik 86/13) fiili tercih edilmiştir. Bunun yanında *yığ-* (yığılgılar, Hâkka 60/47) ve *evrül-* (evrülgey, Sebe 34/54) fiillerinin de kullanıldığı görülür.

SONUÇ

En eski Kur'an tercümelerinin Fatiha ve Bakara surelerinde yirmi altı deyim tespit edilerek incelenmiştir. Kur'an tercümelerine tespit edilen deyimlerden hareketle bakıldığında en eski Kur'an tercümelerinde daha Türkçeci bir anlayışın olduğu, zamanla dinî terimlerin öğrenilmesi ile birlikte Türkçe sözcük ve ibarelerin yerini Arapça sözcük ve ibarelere bıraktığı görülmektedir. *Köni yolka köndüzmek, köndürtmek* veya *dogru yol göstericidir* sözlerine karşılık *hidāyēdür*; *başları tezgīn-* sözüne karşılık *mütehayir bol-* ve *hayran ol-*; *örtüglüg bol-* ve *oḥşaş bol-* sözlerine karşılık *mütesābih ol-*; *bütünlük al-* sözüne karşılık *'ahd al-*; *yüz evür-* sözüne karşılık *i'rāz eyle-*; *elīg tegürme-* sözüne karşılık *mübāseret kulma-*; *yoksuz bol-* sözüne karşılık *bāṭıl ol-* ibaresi bunun göstergesidir. Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye ilk çevrildiği dönemlerde Budist terimler için olduğu gibi İslami terimler için de Türkçe karşılık bulunması arayışına gidilmiş, bu konuda daha önce yapılmış birçok çalışmanın gösterdiği gibi terimler Türkçeleştirilmiş veya daha önce dile giren dinî terimler İslami alana uyarlanmıştır.

TIEM 73 numarada kayıtlı Türkçe Kur'an tercümesinin Fatiha ve Bakara surelerindeki deyimler Kur'an-ı Kerim ile karşılaştırıldığında Kur'an-ı Kerim'deki ibarelerin çoğunlukla Türkçeye aynı şekilde çevrildiği görülmekle birlikte Kur'an'ın Arapça aslından bağımsız deyim çevirilerinin sayısı da az değildir. Örneğin yukarıda incelenen *yoldın az-*, *köni yolka köndüz-*, *teḡdīn keç-* / *teḡde keç-*, *örtüglüg bol-yüz evür-*, *dost tut-*, *elīg tegürme-*, *elgi keḡ (bol-)* ve *elgi tar (bol-)* deyimleri Kur'an-ı Kerim'deki kurucu sözcüklerden farklı olarak Türkçeye aktarılmıştır. Bu deyimlerin bir bölümünün önceki ve sonraki dönem metinlerde de kullanılması deyimlerin Türkçeye özgüllüğü, Türkçede yaygınlığı ve çevirilerin nispeten serbestliği konusunda da bilgi vermektedir.

Türkçe ilk Kur'an tercümelerinin Farsça çevirilere dayandığı bilinmektedir. Yukarıda Kur'an-ı Kerim'in Arapça aslına dayanmayan birtakım deyimlerin Farsçadan kopyalandığı Arapça-Farsça-Türkçe çeviri olan Rylands nüshası ve Özbek İlimler Akademisi nüshalarında görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'deki *تَطَاهُرُونَ* sözünün Farsçasının *yārī dāden* Türkçesini *yārī bër-*; Arapça *يَدُ* sözünün Farsçasının *dōst dāsten* Türkçesinin *dost tut-* Arapça *islām* sözünün Farsçasının *dōst dāden*, Türkçesinin *dost tut-*; Arapça *hidāye'* sözünün Farsçasının *rāh-ı rast dāden*, Türkçesinin *köni yolka köndüz-* olması bunu açıkça göstermektedir.

Çalışmada tespit edilen, eldeki deyimlerin bir kısmının devrik yapıda olduğu görülmektedir. Bunun sebebi şüphesiz satır arası tercümelere sahip olmamızdır. Kur'an-ı Kerim'deki ifadelerin hem

söz dizimi hem de anlam bakımından aynıysa olması kaygısıyla böyle bir yol tercih edilmiştir.

Yukarıda da işaret edildiği gibi eldeki nüshaların birbirine benzerliği dikkat çekicidir ve bu durum bu nüshaların birbirinden istinsah edildiğinin düşünülmesine yol açmıştır. Bu meseleye deyimler açısından bakıldığında HKT ile ÖİAKT ve Eski Anadolu sahasına ait iki Kur'an tercümesinin birbirine benzerliği hatta aynılığı dikkat çekicidir.

KAYNAKÇA

- Abik, A. D. (2004). Nevayi'deki deyimlerin Farsça ile karşılaştırılması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 211-222.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I metin* (4. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1998). *Kutadgu Bilig II çeviri* (4. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III indeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Argunşah, M. (2019a). İlk Kuran çevirilerinin dili hakkında bir karşılaştırma. *Yeni Türkiye 105, İlk Dönem Türkçe İslami Eserler Özel Sayısı-I*, 386-398.
- Argunşah, M. (2019b). Harezmi Türkçesiyle yapılan Kur'an çevirisinin beş nüshası. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(2), 654-698.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. kitap, karşılaştırmalı metin yayını*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [AYAyazlı]
- Ata, A. (2004). *Türkçe ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası). Karahanlı Türkçesi (giriş-metin-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Çanga, M. (2016) *Kur'an-ı Kerim lügati, ilavelerle Mu'cemül Müfrehes*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Çetin, E. (2020). *Altun yaruk VII. kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [AYÇetin VII]
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1985). Mahmüd el-Kāşgarī, compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) part III. Harvard:

- Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources:
7. [CTD]
- Eckmann, J. (1976). *Middle Turkic glosses of the Rylands interlinear Koran translation*. Budapest: Akadémiai Kiado.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation, a functional approach to the lexicon, I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991. [OTWF]
- İnan, A. (1998a). Eski Türkçe Kuran tercümelerinin dili meselesi. *Makaleler ve İncelemeler II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 131-133.
- İnan, A. (1998). Eski Türkçe Kuran tercümelerinin dili meselesi II. *Makaleler ve İncelemeler II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 134-136.
- Kaçalin, M. S. (2019). *Dîvânu Lugâti't-Turk, Mahmûd el-Kâşgari*. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Karabacak, E. (1994). *An Inter-Linear Translation Of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish = Eski Anadolu Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi I-III*. Harvard University The Department Of Near Eastern Languages and Civilizations. [EAT (Manisa)]
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an tercümesi (TIEM 73 1v-235v/2) (giriş-inceleme-metin-dizin)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. [TIEM 73]
- Küçük, M. (2015). *Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait satır arası ilk Kur'an tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [EAT (Bursa)]
- Önler, Z. (1999). Kutadgu Bilig'de organ adlarıyla kurulan deyimler. *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı (1996) Bildirileri* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 841-869.
- Öztürk, M. ve Örs, D. (2009). *Burhan-ı Katı (Mütercim Asım Efendi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sağol, G. (1993). *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translations of the Qur'an into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile I, (Part I: Introduction and Text, Part II: Glossary)*. [HKT]
- Sağol, G. (1995). *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translations of the Qur'an into*

- Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile I, II (Part I: Introduction and Text, Part II: Glossary)*. [HKT]
- Steingass, Ph.D.F. (1963). *A comprehensive Persian-English dictionary*. London.
- Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin deyim varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2003). Türk dillerinde ön seste y- türemesi. *Makaleler I*. Ankara: Grafiker Yayınları, 308-326.
- Togan, Z. V. (1960). Londra ve Tahran'daki İslamî yazmalardan bazılarına dair. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. C. III, 133-160.
- Tokay, Y. (2019). *Tanıklarıyla Harezmi-Kıpçak Türkçesinde atasözleri ve deyimler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. tegziñ (karşılaştırmalı metin yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [AY IV]
- Tüngüç, K. (2016). *Karahanlı Türkçesindeki deyimler üzerine anlam bilimsel bir inceleme*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 235v/3-450r/7) (giriş-metin-inceleme-analitik dizin)*. Yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. [TİEM 73]
- Ünlü, S. (2008). Kur'anda geçen bazı Arapça deyimler ve tabirlerin ilk Türkçe Kur'an tercümelerinden TİEM 73'teki Türkçe karşılıkları üzerine. *Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 109-153.
- Ünlü, S. (2018). *Karahanlı Türkçesi ilk Türkçe satır-altı transkribeli Kur'an tercümesi TİEM 73, Türkiye Türkçesi Kur'an-ı Kerim mealli karşılaştırmalı, transkribeli metin 1-4; Tıpkıbasım 5-6; Örnekli Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Sözlük, 7-8*. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları. [TİEM 73]
- Üşenmez, E. (2013). *Türkçe ilk Kur'an tercümelerinden Özbekistan nüshası satır arası Türkçe Farsça tercüme (giriş-inceleme-metin-sözlük-ekler dizini-tpkıbasım)*. İstanbul: Akademik Kitaplar. [ÖİAKT]
- Wilkens, J. (2010). *Die drei Körper des Buddha (trikāya) das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun*

Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert. Berliner Turfantexte: XXI, Turnhout (Belgien): Brepols.

Yüce, N. (1993). *Ebū'l Kāsım Cārullāh Mahmūd bin 'Omar bin Muḥammed bin Aḥmed ez-Zamaḥṣarī el-Ḥvārizmī, Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.